

Bognár Pálné

Életrajz

Gyöngyösi zsidó család legkisebbik leánya vagyok. Lánykori nevem Mermelstein Éva. 1929. augusztus tizenkettedikén születtem, Gyöngyösön. Apukám Marmorstein Rudolf. Ez egy német név, márványkövet jelent, csak minket elírtak az iskolában. Apuka úgy maradt, hogy Marmorstein Rudolf.

Az apai nagyszüleimről sajnos nagyon keveset tudok.

Annyit tudok, hogy Szolyván laktak [Szolyva – kisközség volt Bereg vm.-ben, Munkácsról kb. 30 km-re északkeletre (járási szolgabírói hivatal), 1891-ben 1800 rutén és német, 1910-ben 3800 rutén (45%), német (29%), magyar (19%) és szlovák (5%) lakossal (fűrésztelep, üvegtelep, savanyúforrás). Szolyva a 18. század elején a Schönborn család birtoka lett. Trianont követően Csehszlovákiához került, ma Ukrajnában van: Szvaljava. – A szerk.], és a nagyanyám, Gottesman

Ilona borzasztó modern nőnek számított abban a világban, mert pipázott és úszott. Szolyván a kertek alatt ment még a szabályozás előtt a Latorca. A családi hagyomány úgy meséli, hogy nagyanyám egy péntek este gyertyagyújtásnál hallotta, hogy valaki sikolt, hogy segítség! Fekete ruhában, fehér selyemkendőben, ahogy a gyertyagyújtáshoz [lásd még: péntek esti gyertyagyújtás] fel volt öltözve – mert a vallásos emberek így gyújtják este a gyertyát –, kirohant a Latorcához, s látta, hogy egy gyerek fuldoklik. Beugrott a vízbe, és kihúzta a kislányt a vízből. Már bejött a szombat, és nem lett volna szabad [lásd: szombati munkavégzés tilalma], de ő ezen semmit nem gondolkozott, és beugrott. Borzasztó hírverés volt, mert akkoriban még a nők nem voltak olyan emancipáltak, mint most.

Annyit még tudok, hogy nagyapámnak, Marmorstein Hermannnak három felesége volt.

Nagyapámnak több felesége meghalt, és akkor majdnem kötelező volt újranősülni. A zsidó vallásban az a szabály, hogy ha meghal egy feleség, és van testvére, akkor azt kell elvenni, tehát családon belül kell nősülni [lásd: levirátus]. Így valami huszonötven voltak testvérek a több házasságból. A világ minden pontján van az édesapám családjából, a Marmorstein család igen kiterjedt volt. Sok gyereket nemzett a nagyapa. Vallásos ember volt. Otthon ők jiddisül beszéltek a családban. Semmi többet nem tudok a nagyapám ágáról. Már meghaltak a születésem előtt, s azonkívül Szolyván éltek, el voltak szakítva [lásd: trianoni békeszerződés], nem tartottuk a kapcsolatot.

Apám természetesen nem tartotta minden testvérrel a kapcsolatot. Nem nagyon tudok róluk. Apám testvérei közül egy Fáni néniemre emlékszem, aki Szolyván élt, de már 1944 előtt meghalt. Egyről tudok, az Izidor bácsiról, aki Amerikában élt. Arra emlékszem, hogy apuka levelezett velük jiddisül. Valamikor 1960 körül az Izidor bácsi a feleségével hazajött Magyarországra, akkor találkoztam velük, de többet nem tudok róluk. Mindenki meghalt azon a vonalon.

Apai dédapám csodarabbiként működött Kárpátalján, Munkács mellett. A csodarabbi az olyan rabbi, aki a rabbi felett áll, aki nagyon-nagyon jól ismeri a zsidó szentírást [azaz a Tórát – A szerk.] és a Talmudot, annak az összes magyarázatát, s ha valakinek problémái vannak, elmegy hozzá, előadja, és ő megmondja, hogy mit kell csinálni [Magyar Zsidó Lexikon: csodarabbi – „A chászideus [hászid] világ rebbéje, akit caddiknak hívnak. Caddik igazságost jelent a héber nyelvben. ... Az igazi caddik ... nagyon szentéletű ember, aki szerény, alázatos és önzetlen. Egész életét a szent könyvekben való búvárkodásnak szenteli, főleg pedig a kabbalisztikában való elmélyedésnek. Aszkétikus életével megközelíti a chászideus világszemlélet emberideálját, aki tisztaságánál fogva a leghivatottabb arra, hogy Isten előtt a szenvedő emberiség szószólója legyen. Tanácsot és vigasztalást nyújt azoknak, akik hozzá fordulnak, és imádkozik értük, vagy nekik maguknak mondja meg, hogy milyen imával forduljanak az Istenhez segítségért. ... A caddik legtöbbször nem csak imádkozással és tanácsadással enyhíti a hozzá forduló gondjait, de ... gyakorlati segítséggel is. A százakra vagy ezrekre rúgó zarándokok rengeteg pénzt hagynak a caddik házában, de ez egész óriási jövedelmét a szegényeknek juttatja. Van olyan caddik, akinek udvara több száz embert éllemez állandóan, némelyik óriási szabó- és cipésműhelyt tart fenn, ahol a szegény ember ingyen ruhát és lábbelit kap”. Egyébként nem mindig rabbija annak a községnek, ahol működik, és nem lát el lelkesítő funkciókat. (Részletesebben lásd a szócikket.) – A szerk.]. Egyszer kivitte Szolyván a temetőbe, hogy ez a dédapa sírja, és mesélték, hogy rabbi volt.

Anyai nagyanyámról nem tudok semmit, mert nem élt már, amikor én megszülettem. Az anyai nagyapámról, Lorbert Sámuelről annyit tudok, hogy Slajme volt a zsidó neve. Járt jesivába [lásd: jesivák Magyarországon], azaz vallásos zsidó iskolába. Dormádon élt [Dormánd – nagyközség volt Heves vm.-ben, 1910-ben is, 1920-ban is 1100 lakossal. – A szerk.], és ő volt a sakter meg a pap [rabbi]. Az egy kis falu volt, ott volt vagy tíz zsidó család, és ő volt az, aki ott mindent ellátott. Mindent ő csinált, ami a zsidó valláshoz szükségeltetik. Nem kellett akkor még Rabbiképzőt végezni ahhoz, hogy valaki rabbi legyen. Aztán ő volt a korelnök. Az ő udvarán volt az imaház, s ő tartotta az istentiszteleteket. Még mindig tudom, hol állt a házuk, bár azóta már új ház áll azon a helyen, Dormádon, az első világháborús emlékmű mögött. Különben arra az emlékműre az édesanyám testvérének, Lorber Ernőnek is fel van vésve a neve, aki hősi halált halt.

Nagyapáméknak volt ezenkívül egy szatócsüzlete is, ahol mindent lehetett kapni, lábstól kezdve cukorig mindent. Kétszobás üzlet volt, maga az üzlet az egyik szobában volt, s a másikban egy kis raktár, s az utcáról is meg hátulról, a házból is be lehetett menni. Személyzet nem volt, mert nagyapám együtt lakott az egyik lánya, a Bella néni családjával, s ők látták el a boltot. Alkalmi segítség persze volt, aki felsúrolta az üzletet, meg tömte a kacsát, az mindig akadt a faluban. Imádtam gyerekkoromban odamenni, mi, gyerekek mindig loptuk a cukorkát az üzletből, kis piros meg fehér cukorkák voltak, s nagyapa direkt úgy tette ki, hogy elérjük, mert persze tudta, hogy lopjuk, s mikor már alig volt a tartóban, akkor „már megint elloptátok!” felkiáltással megint telerakta a tartót.

Anyai nagyapámmal kapcsolatban, arra emlékszem még, hogy húsvétkor [azaz Pészahkor] mindig összegyűlt Dormádon az egész család. Ők nagyon tartották a vallást, kóserül főztek, minden szokást betartottak. Anyámék öten voltak testvérek, ott volt mindenkinek a gyereke is, úgyhogy legalább harmincöten ültünk az asztalnál. Csak úgy fértünk el mind, ha a gyerekeket egy külön szobába fektették, ahol szalmát szórtak le, s arra pokrócot terítettek, s ott feküdtek a gyerekek. Isteni volt. Én egész kicsi voltam, és nagyon jó volt. Eszembe ötlik még egy széderesti emlék.

Széderestén van az asztalon egy nagy serleg, amit megtöltenek borral, s amikor a szédernek vége van, akkor kinyitják az ajtót, hogy jöjjön be Élijáhu próféta, és igyon a pohárból [Ez a bizonyos pohár Élijáhu pohara, amit a prófétának töltenek ki. Lásd még: Illés próféta. – A szerk.]. Dormádon a másik zsidó család, amelyik közel lakott a nagyszüleimhez, hamarabb befejezte a szédert, és tőlük az egyik fiú, mikor kinyitották az ajtót, beugrott, odaszaladt az asztalhoz, és kiitta a bort.

Anyai nagyszüleim anyanyelve magyar volt, magyarul meg jiddisül beszéltek, de anyu már nem tudott. A nem zsidó szomszédokkal semmi probléma nem volt. Dormádon nagyon sok cigány is élt. Az volt a szójárás, hogy „Tudja nagysága, a zsidó meg a cigány egyforma, mi nagyon szeretjük egymást!”. Akkor is volt kisebbségi kérdés, de nem olyan szinten, mint most. Négy éves voltam, amikor nagypapa meghalt, és nem vittek el a temetésre, és én nagyon sírtam, mert én is el akartam menni. De anyuka nem vitt el, mert tél volt, és féltek, hogy megfázom. A többieket elvitték, és én őrgöngtem, hogy én is akarok menni, de nem lehetett.

Édesanyámnak négy testvére volt: Ernő bácsi, Rózsi néni, Bella néni és Irénke néni. Ernő meghalt az első világháborúban, 1918-ban. Lövést kapott, halálos betegen hazahozták, Magyarországon, egy kórházban halt meg.

A legidősebb nővére anyukámnak Gross Rózsi néni volt, akinek a férjét Gross Sándornak hívták. Ők Debrecenben éltek sokáig. A férje korán meghalt tébécében. Öt gyereke volt a Rózsi néninek: Irénke, Ilonka, Ernő, Laci és Rózsika. Ők az 1940-es évek elején vagy még talán 1938 körül följöttek Pestre, Rózsikának akkor már nem élt a férje. Már nem tudom, miért jöttek fel, talán a megélhetés miatt meg a gyerekek iskoláztatása miatt. A gyerekek közül Lacit a Duna-parton kivégezték Pesten [lásd: zsidók Dunába lövése]. A legfiatalabb, Rózsika sajnos tébécés volt, vidékre levitték, hogy mentsék, és onnan elvitték. Irénke, Ilonka, Ernő és Rózsi néni itt maradtak Pesten, a gettóban [lásd: budapesti gettó], a Dob utcában laktak. Túléltek mind a négyen. Rózsi néni természetes halállal halt meg vagy tizenöt éve. Irénke és Ilonka is most halt meg, a kilencvenes években, Ernő, aki 1924-es születésű, mint Laci bátyám, még él Haifán. Egy munkácsi lányt vett el feleségül, akit itt, Pesten ismert meg a cionista [lásd: cionizmus] vonalon keresztül, és együtt mentek ki. A felesége két vagy három éve halt meg, azóta egyedül él.

Bella néni, Friedmann Jakabné, Dormádon maradt, nagypapával éltek. Ők is nagyon vallásosak voltak, Bella néni parókát hordott. Neki két ikerlánya volt. Ők vitték tovább a kis boltot, és ebből éltek, nevelték a két szép gyereküket. Jártunk egymáshoz látogatóba. Az egész családot elvitték, és nem jött vissza senki.

Irénke Hajdúnánáson élt [Hajdúnánás – rendezett tanácsú város volt Hajdú vm.-ben, 1891-ben 14 500 (90% református, 5% római katolikus, 4% izraelita), 1910-ben 16 800, 1930-ban (ekkor már megyei város) 18 000 lakossal (járásbíróság, 6 osztályos református gimnázium, amely az 1920-as években már reálgimnázium volt, alsó fokú ipariskola). – A szerk.], a férjét Ernő bácsinak hívták, nem emlékszem már a vezetéknévükre. Ott is volt egy kisfiú, de erre már nem emlékszem tisztán, mert ők nagyon messze voltak. Ritkán jöttem össze velük. Azt tudom, hogy őket is deportálták, a gyerek és Irénke nem jött vissza, csak Ernő bácsi, aki aztán kiment Izraelbe.

Apuka 1878-ban született Szolyván, Munkács mellett, akkor még Magyarország volt. Már előbb átjött Gyöngyösre [Azaz a trianoni békeszerződés előtt – A szerk.]. Édesapám tanító volt. Jesivába járt, őt taníttatták. A háború alatt szanitéc kiképzést kapott, az első világháborúban orvosok mellett

szanitéckedett. Kitűnően beszélt jiddisül, mert ők otthon jiddisül beszéltek, de édesanyámmal már csak magyarul beszéltek, csak akkor beszélt otthon jiddisül édesapám, amikor összeültek az öreg zsidókkal, a sakterrel meg Háber bácsival, a gyerekek oktatójával dominózni.

Édesanyámat Lorber Paulának hívták, 1885. július huszonharmadikán született, Gyöngyösön. Ő a gyerekkorát Dormándon töltötte, valószínűleg nagyapáék odamentek lakni. Négy polgárit járt [lásd: polgári iskola], mint én. Ő már nem tudott jiddisül, otthon mi mindig magyarul beszéltünk. Tudott egy kicsit németül, amennyi az iskolában ráragadt. Anyukám háztartásbeli volt tulajdonképpen az első világháborúig. Amikor apa elment a háborúba, ott maradt az anyu a gyerekekkel. Ő, szegénykém, hogy valami legyen, elkezdett kereskedéssel foglalkozni. Gyöngyös gyümölcstermelő vidék, felhozzák a piacra a gyümölcsöt, meg lehet vásárolni, és el lehet Pestre küldeni. És ezt kezdte csinálni anyukám. Anyám volt a családban a vállalkozó szellemű. Szülte a gyerekeket, és kereskedett. Így lett belőlünk kereskedőfamilia. Az apu inkább ezermester típusú ember volt, ő mindent megcsinált, nálunk iparos, mióta az eszemet tudom, nemigen járt.

Mielőtt én születtem, bérlakásban laktak a szüleim. Mikor én születtem, akkor vettek egy házat Gyöngyösön, a kórház mellett. Nagy házat, nagy telekkel, ahol öt-hat családot is tudtak tartani bérben. A házban volt nekünk egy háromszobás lakásunk. Középen bementünk a nappaliba, jobb oldalról nyílt a háló és balról az ebédlő, a konyha teljesen külön volt. A hálósobában volt egy hagyományos hálósobabútor, tehát két ágy, két szekrény, két ablak között a toalett-tükör, a két ágy előtt egy ovális asztal két székkal, és oldalt a falnál egy sezlon, azon aludt a legfiatalabb bátyám. Én is a hálóban aludtam a szüleimmel, leginkább anyám mellett, oda kérezkedtem, hiába volt ott a bátyám, de én csak anya mellett szerettem aludni. Nagyon anyás voltam. A két ágy között volt nekem leginkább a helyem. Csak ott éreztem jól magam, és a szüleim nem csináltak ebből problémát. Ha ott akart aludni a kislány, akkor odavettek.

Az úgynevezett ebédlőben volt a német ebédlőbútor, amelyet most nagyon sok pénzért a régiségkereskedésekben árulnak [Nyilván ún. „ónémet” ebédlőbútorról van szó. Vadas József írja az ónémet bútorokról: „Mintha ... monumentális épületek kicsinyített változatai (volnának)... Ez a benyomás a hatalmas méretekből, a tekintélyt sugárzóan súlyos felépítésből, az architekturális tagozatok – párkányok, pillérek, timpanonok – és a dúsan faragott díszítmények dominanciájából fakad. A törekvés az volt, hogy az azonos építészeti elemekkel és díszítményekkel büszkélkedő garnitúra – a fogalom szintén a historizmus és benne az ónémet leleménye – tulajdonosának a külső szemelő (a vendég, a cseléd) számára jól érzékelhető tekintélyt sugározzon.” – A szerk.]. Akkor az nem volt egy nagy kunszt. És ott is volt két fekhely, mert a nővérem is otthon lakott. De mikor mindnyájan otthon voltunk, akkor még tábori ágyakat is nyitottunk az ebédlőben a fiúknak, mert mindenki nem fért volna el. A nappali és a háló között át volt törve a fal egy részen, ott ment át a nappali nagy vaskályhájától a kémény a hálóba, mert a hálóban nem volt fűtés. Ez a vaskályha egy vegyes tüzelésű kályha volt, szénnel és fával kellett tüzelniük. Télen mindig egy Lajos nevű ember hozta fel a szenet, s édesapám gyújtott be, volt neki egy külön technikája. Villany is volt a lakásban meg víz, de az csak az udvaron, s a konyha mellett volt egy helyiség, ahol volt egy ülőkád meg egy teknő, s mindig ott volt a fürdés. Pont mielőtt történtek a dolgok, akkor akartunk fürdőszobát csináltatni.

Az én gyerekkoromban Pali bátyám már Prágában volt egyetemen [lásd: egyetemi tanulmányok és a numerus clausus]. Csak nyáron volt otthon, mikor szabadság volt. Bandi bátyám otthon volt még,

de már a vége felé Pesten lakott, mert ő is egyetemre járt. Sőt, az utolsó évben már Laci is Pesten volt, mert ő is egyetemre ment. Tehát az 1940-es években csak nyáron volt együtt a család. Télen csak mi, lányok voltunk otthon. Nagyon haragudtunk is, mert anya vette a libát pénteken, a combot mindig elküldte a fiúknak Pestre, s mikor méltatlankodtunk, mindig azt válaszolta, hogy ti itthon mindig jót esztek, a fiúknak a menzán nem jó a koszt.

Sokat voltak nálunk, Gyöngyösön az anyuka testvéreinek a gyerekei, mert valamivel jobb anyagi körülmények között éltünk, mint, mondjuk, a másik két lánytestvér. Nyáron mindig jöttek a gyerekek hozzánk. Az csodálatosan gyönyörű volt, hogy együtt lehettünk.

A háznak az udvarán épített apám fészereket, ahol a kereskedés folyt. A kereskedés úgy történt, hogy a piacon megvettük az árut, ide elhozták, itt csomagolták, és aztán vitték kocsival a vasútra föladni. Mi fölvásárlók voltunk, nagykereskedők. Nem saját gyümölccsel kereskedtünk, nekünk nem volt saját gyümölcsünk. Mi fölvásároltunk, és továbbszállítottunk. Ez úgy volt, hogy nem a saját pénzünk forgott benne, hanem kecskeméti meg pesti nagy cégeknek voltunk mi a megbízottai. Az alaptőkét ők adták ahhoz, hogy nagybani vásárlásokat végezzünk, ezek a dolgok jutalékos, megbízási rendszerben folytak. Nyáron tehát folyt a gyümölcskereskedés, mindenki csinálta a legkisebbtől a legnagyobbig. A legidősebb bátyám Bécsben volt kint, Lengyelországban, tehát ahova küldtük az árut. Télen meg krumplit meg szenet árultunk.

Voltak csomagolóasszonyok, ők szinte családtagok voltak. Én az asszonyok nevét is tudom, mert nem csak egy évben dolgoztak nálunk, hanem húsz éven keresztül mindig. Tulajdonképpen ők segítettek anyukámnak a házimunkában is. Amikor szükség volt, akkor mondta édesanyám, hogy „Mariska, szaladjon már, gyúrja meg a tésztát!”, mert Mariska nagyon szépen tudott tésztát gyúrni, vagy a másíknak odaszólt, hogy, „Kérem, a kislánynak adjon már reggelit, mert nem érek rá!”. Télen meg nem tudom már, melyik járt oda egy héten kétszer végigsúrolni a lakást, mert padló volt, és anyámnak ez volt a mániája.

Öten voltunk testvérek, három bátyám és egy nővérem volt. Laci, Klári, Bandi, Pali. Ezek voltak az élő testvérek, akik 1945-ig a családot képezték. Ezenkívül volt még egy nővérem és egy bátyám, akiket én nem ismertem.

Pali bátyám volt a legidősebb, 1909-ben született, Besenyőtelken [Besenyőtelek – nagyközség volt Heves vm.-ben, 1910-ben 3400, 1920-ban 3500 lakossal. – A szerk.]. A legidősebb bátyám orvosnak tanult Prágában. Orr-fül-gégész volt. Pesten volt munkaszolgálatos, s katonafogdába került, mert valami nézeteltérésbe keveredett a századossal. Majd őt is deportálták, s hastífusszal szabadult fel. Ő megnősült a háború után. Gyöngyösön vett el egy keresztény hölgyet. Pestre költözött, és a Zsidókórházban dolgozott, majd pedig a MÁV Kórházban. Ő a nevét is magyarosította az 1960-as években. Mert a mi nevünkkel nagyon sok probléma volt. Hol úgy írták, hogy Mermeister, hol úgy, hogy Mármelstein, hol úgy, hogy Mármorstein. Pali bátyám tehát Márványra magyarosított [lásd: névmagyarosítás]. Egy lánya született 1957-ben, aki szintén orvos, az Amerikai úton, a zsidó Szeretetkórházban dolgozik mint adjunktus. Pali 1998-ban halt meg.

Bandi bátyám 1914-ben született, egy napon születünk tizenöt év különbséggel, augusztus tizenkettedikén. Nagyon szerettem őt, és nagyon fölnéztem rá mint kislány. Ő végzett rabbi volt. Igazából nem működött mint rabbi. Nem akart rabbi lenni, és tanári vonalon szeretett volna működni, de akkor már, 1944-ben nem lehetett. Kereskedelemmel foglalkozott. Részben Pesten

dolgozott, nyáron meg otthon, meg ezenkívül ő intézte a vevőinkkel a dolgokat. Összehozott egy kisebb konzervüzemet is Gyöngyösön a háború előtt, ami három évig üzemelt. A gyöngyösi gettóba velünk együtt jött be, mert mint rabbi mentességet élvezett a munkaszolgálat alól. Őt onnan vitték el, internálták Kistarcsára [lásd: kistarcsai internálótábor]. Kistarcsáról pedig kikerült Auschwitz-Birkenaubá. Ott dolgozott a kivagonírozásnál, és találkoztunk vele, rácson keresztül. Megtudta a gyöngyösiektől, hogy mi ott vagyunk, s így találkoztunk háromszor vagy négyszer, ő dobott át nekünk ruhaneműt meg cigarettát, s mi azt kicseréltük kenyérre, s visszadobtuk neki. Aztán valamikor szeptemberben azt mondta, hogy már nem jön többet, mert viszik. Többet nem tudtunk róla. Dachaubá vitték ezt a transzportot, és soha többet nem került elő. Ennyit tudok Bandiról.

Klárka számveteli főiskolát végzett, azt hiszem, akkor kereskedelmi szakiskola volt a neve [lásd: kereskedelmi iskolák], és tisztviselő lett. Egy ügyvédi irodában dolgozott a háború előtt. Megismerkedett egy vidéki úton a későbbi vőlegényével, Kiss Ernővel. A fiú szüleinek, akik Krauszból magyarítottak, fatelepük volt Dunapentelén [Dunapentele – nagyközség Fejér vm.-ben (ma: Dunaújváros); 1891-ben 3600, az 1910-es népszámlálás idején 3900, 1920-ban 4200 főnyi lakossal. – A szerk.]. Fatelep és cementárugyár, cementgyűrűket meg ilyeneket gyártottak, Ernő is ott dolgozott. Megismerkedtek, eljött Gyöngyösre, megkérte a Klárka kezét, de közben behívták munkaszolgálatra. Ő a Don-kanyarból visszajött, és össze is házasodtak, 1946-ban. Ernő odaköltözött Gyöngyösre, csináltak egy fatelepet Gyöngyösön, s Klárka lett a könyvelő. A betongyűrűkhöz a szerszámot Ernő megtalálta [Duna]Pentelén, és elhozta Gyöngyösre. 1948 végén, még az első államosítás előtt [lásd: államosítás Magyarországon], az utolsó percben eladták a fatelepet, és följöttek Pestre. A nővérem elhelyezkedett az Építésügyi Minisztériumban mint tisztviselő, és a sógorom is elhelyezkedett a Finomkerámia Gyárban mint előadó. 1956-ig itt dolgoztak. A Lipótvárosban vettek egy öröklakást, a gyöngyösit eladták, és 1949-ig, amíg férjhez nem mentem, velük laktam én is. 1956-ban disszidált a család, és Montrealban telepedtek le. Ott a nővérem először takarított, kórházban dolgozott, majd egy utazási irodában, akkorra megtanulta a nyelvet. Végül ő is vett egy kisebb utazási irodát. Akkor adta el, mikor a francia nyelv bejött kötelezőnek. Azt mondta, még egy nyelvet nem tanul meg. A sógorom még Budapesten beiratkozott építészmérnöknek, el is végezte, a diplomamunkáján dolgozott, mikor disszidáltak. Kamatoztatni is tudta a végzettségét, mert kint nem a diplomát nézték, hanem a tudást. A kezdeti nehezebb időszak után építészvállalkozó lett, főleg kis gyárakat épített. Sikeresek lettek, nem lettek milliomosok, de nagyon konszolidált, jó körülmények között éltek. Autójuk volt, lakásuk volt, a gyerek iskoláztatása megvolt. Ernő Montrealban halt meg természetes halállal, 1998-ban. Klári most is ott él, tíz évvel idősebb nálam, ő 1919-es.

A nővéremnek egy lánya van, Judit, aki még Gyöngyösön született, 1946-ban. Amikor 1956-ban disszidáltak, akkor ő másodikos volt. Az úttörőnyakkendőt még én kötöttem a nyakába. Férjhez ment, jelenleg egy rabbi a férje, az első házasságából van egy fia és egy lánya. Engem 1964-ben, mikor először lehetett, azonnal kivetettek, attól kezdve én kábé tizenhét-szer voltam náluk. Amikor a Judit fia született, én voltam kint, hogy segítsék nekik. Ugyanis a nővéremnek volt egy üzlete, amit nem lehetett bezárni. Szerette volna, ha ott vagyok, és abban egyeztünk meg, hogy én kint maradok két hónapra segíteni a gyerekeknek, és bevezetem Juditot a kismamaságba. Klárinak két unokája van, egy fiú meg egy lány, de ők már nem beszélnek magyarul, mert Juditnak amerikai a férje. Judit még beszél magyarul. Csak azt tudja az Andrea, hogy „borsóleves”, „körözött”, „rántott csirke” – ennyit. Ezt szereti, és az anyjának azt mondja, hogy „Anyu! Rántott csirke!”! Judit fia,

David most nősül. Judit második férje egy reform rabbi. Budapesten is van egy ilyen reform rabbi. Itt Magyarországon a vallásosabb hitközségek nem nagyon akarják elismerni ezt, de odakint ez nagyon természetes [Az interjúalany a Szim Sálom közösségre gondol. A Szim Sálom Progresszív Zsidó Közösséget 1992-ben alapították a World Union for Progressive Judaism tagszervezeteként. A Progresszív Judaizmus Világszervezete 1928-ban alakult meg Berlinben. Több ezer zsinagóga a tagja, 1,5 millió hívő tartozik hozzá, ezzel a progresszív a legnépesebb zsidó vallási irányzat. A reform szemlélet a törvények értelmét kereső, azok szellemében cselekvő vallásosságot tartja a zsidóság követendő példájának a háláhikus, a törvényeket betű szerint követő életforma helyett. Újraértelmezi a vallási törvényeket, részben racionalizálja a szertartásokat (az istentiszteletek hagyományos időpontjait elcsúsztatja, számukat csökkenti, időtartamukat lerövidíti), hogy jobban megfeleljenek a modern ember életritmusának, igényeinek, továbbá érvényt szerez az emancipációnak a hitéletben (Szász Antónia írása nyomán, <http://kistaska.tatk.elte.hu>). Magyarországon a közösség vezetője egy, a londoni Leo Baeck College-ban végzett női rabbi. A MAZSIHISZ a Szim Sálomot nem ismeri el a hitközséghez tartozónak. – A szerk.]. Az alapok ugyanazok, ez az összetartó erő a zsidó vallásban, hogy az alapok nem változnak, a tízparancsolat az tízparancsolat, az alap nem változott, csak a kivitelezés egy kicsit más.

Laci bátyámmal nagyon jóban voltunk, gyúrtuk egymást, ő volt a „nagy testvér”. Mindig együtt voltunk, én állandóan fiúk között voltam, mert az ő barátai mindig jöttek hozzánk. Ő Jolsván volt munkaszolgálatos, mikor mi bevonultunk a gettóba. Rabbiképzős egyetemistaként őt is leszerelték, és volt ott egy rendes százados, aki figyelmeztette, hogy ne menjen haza, mert a gettót likvidálják két héten belül. Erre azt mondta a bátyám, hogy annál inkább haza kell mennie, az idős szülei meg a két lánytestvére a gettóban van. Mikor megérkezett Gyöngyösre, még elment az egyik csomagolóasszonyhoz, ő is azt mondta neki, hogy Lacikám, ne menjen be a gettóba, kivisszük a szülőbe, és elbújtatjuk. De Laci nem ment, és négy vagy öt nap múlva őt is elvitték velünk együtt. Jött velünk a vagonban, ő lett a vagonparancsnok. Először Hatvanba vitték velünk együtt, majd Melkbe került, ott halt meg végelgyengülésben [Nyilván hosszabb-rövidebb auschwitzi tartózkodás után került Melkbe, előtte talán megjárta Mauthausent is. Melk ugyanis a mauthauseni táborrendszer egyik altábora volt. – A szerk.].

A családban nálunk mindenki rettenetesen családcentrikus volt. Az jellemezte a mi családukat, hogy tényleg mindenki mindenkiért. Nagyon nagy volt a családi összetartás. Laci bátyám, aki öt évvel volt idősebb nálam, hiába lakott Pesten kollégiumban, kéthetenként hazajárt. Anya mindig mondta, „hogyhogy te már megint itthon vagy?”. Egyszer valahogy, amikor a ruháját kefélt ki, benyúlt a zsebébe, és benne volt egy távirat: „Azonnal gyere, apád nagyon beteg, Matyi!” Volt Gyöngyösön a testvéremnek egy barátja, Matyi, s ő kéthetenként küldte a táviratokat, hogy apád beteg, anyád beteg stb., s így elengedték a bátyámat a kollégiumból.

Vallásos család voltunk A reggeli imádkozásnál van egy imaszíj, és apám megkövetelte a legidősebb bátyámtól, Palitól, hogy reggel föltekerje, és így imádkozzon. Péntek este gyertyagyújtás [lásd: péntek esti gyertyagyújtás] volt, apuka mindnyájunkat megáldott [lásd: áldások]. Tartottuk a szombatot is, nem olyan bigott módon, de vallásos emberek voltunk. Odahaza kóser háztartás volt, a tejes és a zsíros ételt teljesen külön választották [lásd: étkezési törvények]. Ez azt jelenti, hogy amiben zsírosat főztünk, abba nem volt szabad tejet beletenni. Zsíros után csak hat órával szabad tejeset enni [Hogy mennyi időnek kell eltelnie hús és tejnemű fogyasztása között, az helyenként változó („Minden folyónak megvan a maga sodra” – áll a Talmudban, vagyis

minden vidék kövesse a maga szokását): a bölcsek hat órát írtak elő a húsfogyasztás utáni tejes ételig; a németországi és franciaországi rabbik már három óra elteltével is engedélyezik a tejes étel fogyasztását húsos étel után. A tejes ételek után (a kemény sajt kivételével) – mivel azok hamarabb megemésztődnek – fél órával, a szájöblítést követően következhet húsos étel. – A szerk.]. Ezt mi, gyerekek nem tartottuk be, de a szülők igen. Anyukám még Auschwitzba menetelkor, a vagonban sem ette meg a tréflit, csak a kenyeret, amit adtak. A szalonnát nem ette meg. A szüleim viszont nem öltözködtek hagyományosan [lásd: ortodox zsidó viselet; haszid öltözködés], hanem rendes polgári ruhában jártak. Édesanyám feltette ugyan a parókát, mikor templomba ment, vagy jöttek a barátnői, de nagyon utálta.

Járt a szüleimnek az „Esti Kurír” [Az „Esti Kurír” délután megjelenő liberális napilap, amelyet 1923-ban indított Rassay Károly mint főszerkesztő és Boros László mint szerkesztő. Rassay Károly nevéhez fűződik a Független Kiszegző, Földműves és Polgári Párt (1921), majd a Nemzeti Szabadelvű Párt (1928, 1935-től Polgári Szabadságpárt a neve) megalapítása. – A szerk.] meg a „Magyar Nemzet” meg a „Színház és Irodalom” [Az interjúalany valószínűleg a „Színházi Élet” című lapra gondol. Ez egy 1912 és 1938 között megjelent népszerű képes hetilap volt sok színes tudósítással a korabeli színházi és filmvilág életéről. Olykor egy-egy bemutatott színdarab szövegét is közölte. Incze Sándor alapította és szerkesztette Harsányi Zsolttal közösen. – A szerk.]. Az ebédlőkredenc két oldalán sorakoztak a könyvek, az akkori irodalom. A nővéremnek egy csomó könyve volt. Emlékszem, hogy a legtöbbet, például az „Elfújta a szél”-t [Margaret Mitchell regénye. – A szerk.] is úgy olvastam, hogy lelopkodtam, s vittem magammal a klotyóra, mert azt mondták, hogy nekem korai.

Állandó háztartási alkalmazott nem volt se nálunk, se nagyapámnál, kisegítő személyzet az viszont volt, főként ünnepek előtt. Gyöngyösön otthon, ünnepek előtt meg pénteken jött az asszony, fölsúrolta a szobákat meg segített. Aztán volt egy dajkánk, ő volt mindnyájunk dajkája. Nem lakott velünk, de ő volt a dajka. Édesanyám, mikor az első gyerek megszületett, hogy dolgozni tudjon továbbra is, felvett valakit, s ez volt a Juli. Az egész családja nálunk dolgozott, s Juli ott maradt végig az öt gyerek mellett. Nekik volt egy kis szőlőjük, de az nem biztosított annyt, s akkor emellett elmentek szolgálni a tehetősebbekhez.

Engem imádott a dajkám. Mikor 1945-ben hazajöttünk Gyöngyösre, egy-két nap múlva a lánya, Juliska megkeresett minket, mert tudta, hogy hazajöttünk. Kért, hogy menjünk el, mert az anyja nagyon beteg, agonizál napok óta, és állandóan azt kérdi, hogy hol van Évike. Átmentem hozzájuk, bementem, sötét volt a szobában, odamentem az ágyhoz, megfogtam a kezét, és mondtam neki: „Juli néni, hát itt vagyok.” Kinyitotta a szemét, már napok óta nem volt magánál. „Tudtam, hogy hazajössz, kislányom” – mondta. Másnap meghalt.

Én egy nagyon elrontott, rossz kislány voltam. Apám már nem volt fiatalember, nem bírta elviselni a gyereksírást. És hogy ne sírjak, engem egyfolytában kézben tartottak. Anya egész éjszaka, Juli néni jött hajnalban: „Nagysága, adja már ide azt a gyereket!” Énnekem mindenki mindent teljesített, mert én voltam a csepp lányuk. Nagyon szép gyerekkorom volt, mert nagy szeretetben éltem. Én nagyon vidáman éltem a gyerekkoromat. A szüleim, felnőtt testvéreim nagyon elkényeztettek. Mindenki kényeztetett engem, mert én olyan szerelemgyerek, késői gyerek voltam, a ráadás. Például óvodába se jártam, hiába íratnak be – nagyon közel volt az óvoda –, nem lehetett engem ott tartani, elszöktem, s egy óra múlva otthon voltam.

Minden gyereket iskoláztattak. A lányok csak a kereskedelmi középiskoláig jutottak el, mi otthon voltunk. De a fiúk egyetemre mentek mind. Én már nem jutottam el a kereskedelmiig sem, mert engem a négy polgári után nem vettek föl [„1939 őszétől kezdve ... miniszteri rendelettel bevezették az osztályonkénti 6 százalékos kvótarendszert az újonnan beiratkozó zsidó tanulókra vonatkozólag. Ettől függetlenül is, s ezt megelőzőleg a keresztény egyházak (különösen a többségi katolikus egyház) felügyelete alatt működő középiskolák kapui fokozatosan bezárultak a zsidó jelentkezők előtt. ... Magukban az iskolákban is felerősödött a zsidó diákok elleni diszkrimináció. – Karády Viktor: Felekezetsajátos középiskolázási esélyek és a zsidó túliskolázás mérlege, in Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek /1867–1945/, Replika Kör, Budapest, 2000, 234. oldal). – A szerk.]. 1943 szeptemberében kellett volna iskolába mennem, és 1944-ben elvittek. Aztán kínkeservvel pótoltam a későbbiek folyamán, amikor hazajöttem Auschwitzból. Én nem akartam akkor tanulni, de utólag ezt pótolni kellett.

Gyöngyösön nem volt zsidó iskola, a testvéreim is világi iskolába jártak, én is a polgári lányiskolába jártam. Nagyon szerettük, mikor keresztény hittanóra volt, mert akkor a zsidó lányoknak lyukasóra volt. Igaz, hogy nekünk meg a rabbi tartott máskor zsidó hittant. Mindenkinek volt hittanóra. Az osztályunkban hat zsidó lány volt, ebből hárman jöttünk vissza. Székely Klári Izraelben él, Márkus Kati szintén ott volt, de már meghalt, és én. A másik három nem jött vissza. Emlékszem, egyenruhánk volt már az elemiben is, gyönyörű kikeményített kötényeink voltak, fehér, csupa habos, minden reggel tiszta kötényke s óriási masni – ez nem volt kötelező, de ez volt a szokás. Aztán a polgáriban már kötelező volt az egyenruha viselete. Ebben kellett iskolába járni, meg minden rendezvényen megjelenni. Kellott lennie egy flanelnek meg egy vékonyknak. Ez egy csíkos, sötétkék és fehér felsőből és egy sötétkék rakott szoknyából állt.

Nagyon sok barátom volt az iskolában, mindenfélét csináltunk. Polgárista koromban sokat jártunk moziba is. Annak idején csak iskolai engedéllyel lehetett moziba menni. Az ellenőrző könyvünkbe a szülőknek kellett beírniuk, hogy „Kérem ekkor és ekkor a lányomat erre és erre a filmre elengedni!”, s ezt be kellett mutatnunk. Este hét óra után már nem lehetett a polgárista lányoknak és a gimnazista fiúknak az utcán mászkálni. Háromnegyed hét után öt perccel megjelent a főtéren a gimnázium tornatanára, háromszor végigsétált, és addig úgy kellett eltűnnünk, mint a fene. Jégpályára is jártunk, s ugyanez vonatkozott arra is, háromnegyed hétkor le kellett pucolni a jégről. Ilyenkor elmentünk sétálni a szülőkhöz alá, ahol nem láttak mások, ha véletlenül meglátott viszont valaki, akkor másnap beírták az ellenőrzőbe.

Gyerekkorom legjobb barátnője a szomszéd kislány, Zsuzsika lett, aki máig barátnőm. Ők ott laktak a mi házunkban, egy református kislány volt, tíz hónappal volt idősebb, mint én. Aztán ők átköltöztek a szemben lévő házba, ott vettek egy házrész. S hátul volt egy jó nagy rét, egy beépítetlen terület, s ott játszódtunk a többi szomszéd gyerekkel. Meg aztán a bátyámhoz jöttek a barátai, azokkal is sokat bújócskáztunk, meg „Adj, uram, katonát!” játszódtunk. Zsuzsikával sokat babáztunk is. Hét babám volt, s a hálósoba és a nappali között, abban a lyukban, ahol a kémény bújt át, egész babaház volt nekem berendezve. Nagyon szerettem babázni, főzőcskézni, ruhát varrni a babáknak. Szegény anyukám mindegy, hogy mit csinált, én rohantam: „Anyuka! Tessék nekem kiszabni ezt a babaruhát!” Aztán kocáztunk is, az olyan, hogy le kell ülni a földre, s öt szép gömbölyű kis követ el kell dobni egymás után. Aztán kártyáztunk, magyar kártyáztunk, zsírozunk, ilyeneket játszottunk.

Én nem emlékszem semmilyen antiszemita incidensre a gyermekkoromból. Persze az 1940-es évek elején már kezdődött az antiszemitizmus. Gyöngyösön is föl kellett rakni, mint mindenütt, a sárga csillagot [lásd: sárga csillag Magyarországon]. 1944. április ötödikén kellett kiraknunk a sárga csillagot. A barátnőm, a Zsuzsa, akivel egy házban születtünk, továbbra is jött velem játszani. Mondtam neki: „Zsuzsi, rajtam csillag van! Ne gyere velem.” Azt mondta: „Bolond vagy te, azért jövök!” Az összes babáimat a Zsuzsikám mentette meg, mert az volt nekem a legfontosabb, hogy a babáim jó helyen legyenek. Nagyon rendes volt, még a gettóhoz is eljött, oda, a kerítéshez, és oda is hozott nekem almát meg mindenfélét.

1944. május másodikán kellett bevonulni a gyöngyösi gettóba, körülbelül egy hétig tartott a bevonulás, nem egy nap ment az egész város. Ki voltak jelölve szegényebb kislakások, ma már nincs meg egy sem. A gyöngyösi zsidóság számára több hely is ki volt jelölve. Több családot összeköltöztettek. Mi, Kláriver, Bandival, édesapámmal és édesanyámmal egy huszonöt négyzetméteres szobába kerültünk, itt nyolc felnőtt meg egy-két gyerek volt elhelyezve. Bevonultunk, és egy hét múlva elvitték a negyven és ötven közötti férfiakat, aztán a többi férfit. Egy hónapig voltunk a gettóban, és az alatt jóformán az összes férfit elvitték. Be kellett szolgáltatni mindent, aranyat, ékszert, pénzt. Lehetőleg minél kevesebbet adtunk be, betapostuk a sárba, meg bedobtuk a vécébe, a felszabadulás után ott nagy ásás volt, volt, aki talált, volt, aki nem. Arra emlékszem még, én akkor tizennégy éves voltam, hogy esténként a hasonló korú fiúkkal kéz a kézben sétálgattunk, és néztük a csillagokat, énekelgettünk, leültünk a sötétben, és még volt kedvünk, az utolsó percig. Az életösztön fantasztikus dolog.

Senki nem számított arra, hogy minket elvihetnek. Olyan hírek jöttek kintről – szép képeslapok –, hogy az öregek vigyáznak a gyerekekre, és a fiatalok dolgoznak. Volt olyan, aki kapott ilyen képeslapot, még mielőtt bementünk a gettóba. De mindig azt hitte az ember, hogy velünk ez nem történhet meg. Másokkal igen, de velünk nem. Mi majd itt, a gettóban maradunk. Június nyolcadikán Zöldi Márton, a hírhedt Gestapo százados megjelent, kiállítottak minket a gettóval szemben egy nagy rétre, közölték velünk, hogy egy kis batyut lehet összekötni, amiben van két váltás fehérnemű, és fél órán belül ott kell sorakozni. Végigjárták a lakásokat, és gumibottal kiverték, aki el akart bújni. Akkor ott elmondták, hogy most minket innen elszállítanak, és elvisznek Németországba dolgozni [Dr. Zöldi Márton csendőr századosot bűnösnek találták az újvidéki vérengzésekben, ezért 1946. január 12-én halálra ítélték, de másokkal együtt kiadták Jugoszláviának, ahol ismét bíróság elé került, és 1946. november 4-én kivégezték. (Az Újvidéken történtek miatt dr. Zöldi Mártont Kállay miniszterelnöksége idején – többekkel együtt – bíróság elé állították, és 11 évi börtönbüntetésre ítélték. Másokkal együtt azonban 1944 elején a szabadlábbon védekező Zöldi is kiszökött az országból, és politikai menedéket kapott a Harmadik Birodalomban, majd a német megszállókkal, a Waffen-SS tagjaként tért vissza Magyarországra 1944 áprilisában. A katonai bíróság, amelynek személyzetét eddigre részben kicserélték, visszavonta az ellene /is/ kibocsátott elfogatási parancsot, és rangját is visszaadta. Zöldi rögtön bekapcsolódott a Sztójay-kormány zsidótlanítási politikájába.) – A szerk.].

Szóval összetereltek, s hajtottak minket gyalog a gettótól az állomásig, ez körülbelül három-négy kilométer. Nagyon keserves menet volt, csak gyerekek, öregek és nők; aki lemaradt, azt megrugdosták, és kétoldalt kutya is jött. Az emberek álltak és néztek. Voltak, akik röhögtek rajtunk, és voltak, akik sírtak. Így kell elmondani, ilyen is volt, olyan is volt. Először Hatvanba vittek, a hatvani cukorgyárba. Öt napig voltunk itt, ez egy gyűjtőláger volt, egész Heves megyéből oda

szállították először a zsidókat. Nagy raktárhelyiségekben a földön pokrócok voltak, és negyven centi jutott egy embernek. Akkor végre kaptunk egy tányér levest, reggel lötty kávét és egy darab kenyeret. De ugyanez hozták az őrlteket is a gyöngyösi tébolydából. Azok nem voltak elkülönítve, a teremnek egy sarkában voltak elhelyezve, és egész éjjel üvöltöztek. Hatvanból négy vagy öt nap múlva – emlékezetem szerint június tizenkettedikén – ismét bevagoníroztak, és Kassán keresztül elindítottak Auschwitzba [A hatvani cukorgyár területén létrehozott gyűjtőtáborban mintegy 3800 zsidót gyűjtöttek össze. A deportálás június 12-én kezdődött, és Zöldi Márton utasítására a városon áthaladó, munkaszolgálatosokat szállító vagonokat is a deportáló szerelvényekhez csatolták, és Auschwitzba irányították. – A szerk.]. Hetven embert tettek egy vagonba, s a hetven embernek betettek két vedret, abba kellett elvégeznünk a dolgunkat. Iszonyatos volt. Úgy emlékszem, hogy adtak föl kenyeret, családonként egyet, abból törtünk, mert nem volt semmink. Harmadik nap este érkezünk meg Auschwitzba.

Az érkezés is borzalmas volt. Befutott a vonat, millió reflektorfény, mindenkit leszállítottak a vagonból, a csomagokat ott kellett hagyni, majd különállították a férfiakat és a nőket. Akkor láttam apámat meg Laci bátyámat utoljára. Megcsókoltuk egymást, és Klári mondta Lacinak, hogy „vigyázz apukára!”. „Ti meg vigyázzatok az anyura!”, mondta Laci. Ők elmentek, aput rögtön elvitték a krematóriumba, Lacit meg elvitték a lágerekbe. Mi pedig álltunk kettesével, én anyuval álltam, előttem Klárika egy nénivel. Így kellett előremennünk, és szólt a katonazene, és mindenütt reflektorok. Odaértünk egy német katonatiszt elé, fehér kesztyű, sapka, akkor még nem tudtuk, hogy ő Mengele. Egy bot volt a kezében, s mikor elé értünk anyámmal, közénk tette a gumibotot, és anyát balra, engem meg jobbra lökött [lásd: szelektálás]. Én nem akartam anyámat elengedni, vele akartam menni. Úgy meglökött még egyszer a bottal, hogy majdnem elestem. Meghallottam a nővérem hangját, „Évike, hol vagy?”, s mentem a hang után. Anyukám pedig elment balra, és rögtön elvitték a krematóriumba. Én csak azért maradhattam meg, mert egy télikabát volt rajtam, egy vastag kabát, és úgy néztem ki, mintha erősebb lennék.

Betereltek minket egy fürdő előcsarnokába. Le kellett vetkőzni, leborotváltak mindenütt, be kellett menni egy zuhanyozóba. Lezuhanyoztunk, aztán kaptunk egy rongyot, egy ruhát és egy cipőt. Akkor elvittek a cigánylágerbe. Annyi hely volt egy-egy ilyen helyiségben, hogy csak ülni tudunk. Engem az első „élmény” annyira visszadobott, hogy hetekig egy szót se szóltam. A nővérem azt hitte, hogy megkukultam – szó szerint. Itt borzasztó volt, alig adtak enni, s amit adtak, azt nem tudtam megenni. Víz nem volt, lajtos kocsi hozta a vizet egy nap egyszer. Mint az őrltek, mentünk, a felét kilocsoltuk, amit meg tudtunk menteni, abban először tíz ember megmosta a kezét meg az arcát, aztán megmosta lejjebb magát. A nők természetesen, működésüknél fogva, menstruáltak, bűz volt, tisztálkodni nem tudtunk. Ez később megszűnt, mert olyan gyógyszereket kaptunk, nem tudom, mi volt az, hogy egy évig nem működtek a hormonok [Nincs semmilyen konkrét bizonyíték arra, hogy a táborokban gyógyszerfélét vagy nyugtatót (brómot) raktak volna az ételbe, bár nagyon sokan, különböző helyekről állították, hogy brómozták a foglyokat. De valószínű, hogy nem is volt szükség ilyesmire: a kevés ennivaló, a verés, a hideg vagy éppen a forróság, a kevés alvás, a szörnyű munka stb. megtette a hatását a hormonokra. – A szerk.].

Egy hétig voltunk itt, ez egy átmeneti láger volt, innen vitték másfelé az embereket. Minket elvittek Krakkó mellé, Płaszówba [lásd: Kraków-Płaszów], oda, ahol a Schindler-film játszódik [Az interjúalany a Steven Spielberg által 1993-ban rendezett „Schindler listája” c. amerikai filmre utal. – A szerk.]. Abban a lágerben voltunk három hónapig. Mi nem tudtunk Schindlerről semmit, csak

azt tudtuk, hogy járnak ki emberek dolgozni, de nem beszéltünk velük. A láger egyik része kőbánya volt, itt dolgoztunk mi, az volt a dolgunk, hogy a robbantott köveket az egyik oldalról áthordtuk a másik oldalra. Teljesen értelmetlen dolgot csináltattak velünk, csak hogy dolgozzunk. Ott nem csak zsidók voltak, hanem gyilkosok, köztörvényes bűnözők is. Nagyon kegyetlen hely volt. Mondták nekünk, mikor odavittek, hogy két héttel azelőtt volt az utolsó tizedelés, s az azelőtti héten szűnt meg. Ez azt jelentette, hogy a reggeli után sorba állították az embereket, és minden tizediket agyonlőtték. Volt ott egy barakk, ami fehérre volt festve. Az egyik magas rangú katonatisztnő saját kezűleg dobálta bele a közelben kivégzett lengyel ellenállók csecsemőit, gyerekeit. A gyerekeket bedobálták egy gödörbe, leöntötték mésszel, és egy barakk lett ráépítve, és ez volt fehérre meszelve. És az a nő akkor is ott volt, amikor mi ott dolgoztunk, lagerführer volt. Eleinte abszolút nem ettem, könyörgött a testvérem, hogy egyek valamit, aztán azt mondta: megtömlek, mint a kacsát. Ha ő nincs velem, biztosan nem jöttem volna haza.

Augusztus végén, mikor már nagyon közel kerültek az oroszok, ismételtén bevagoníroztak, és visszavittek Auschwitzba. Akkor már nem abba az átmenetibe, hanem a nagy lágerba, a B2-esbe. Hosszú barakkok voltak. Tetoválták minket, mindenkit, akit visszahoztak különböző lengyel lágerekből meg máshonnan [Az auschwitz munkatáborok foglyainak bal karjára, az alkaron, a belső könyökhajlatban, négy-, öt- vagy hatjegyű számot és esetleg betűjelet is tetováltak, s ezt a jelzést a továbbiakban a nevük helyett viselték. Mintegy 405 ezer ilyen azonosító számról maradt fenn kimutatás. A regisztrált foglyok közül összesen 65 ezer maradt életben. – A szerk.]. Itt, a birkenai lágerben nem kellett dolgozni, csak nagyon rossz éghajlata volt, nappal nagyon fölmelegedett, este hideg volt. A facipccsen, ami két és három méter volt, tizenketten aludtunk. Minden nap reggel-este ki kellett állni az udvarra, és megszámláltak minket. Ha esett, ha fűjt. Küblikben hozták az ételt, kaptunk egy negyed kenyeret, kétdekányi margarint vagy valami lekvárt, és délben egy tányér levest, amiben isten tudja, mi volt. Ez volt az ellátás. A vécé borzalmasan koszos volt, ilyen hosszú betonlap és lyukak, ami fölött álltak az emberek. Mindenki látta a másik fenekét. Mikor jött egy transzport, előbb megszólalt a sziréna, és mindenkinek be kellett menni a blokkba, mert nekünk azt nem volt szabad látni, amint jönnek. Aki kinn maradt, azt agyonverték. Menni kellett föl a priccsre, és amíg kivagoníroztak, ott kellett ülnünk. Havonta vagy bizonyos időközönként átvittek a Brzezinkára, az a tábor másik része, ahol a fürdő volt, meg ahol azok laktak, akik már régen ott voltak, és ott dolgoztak, a ruhákat szortírozták [A környező nyírfaliget után Brzezinkának hívták a láger helyén álló egykori lengyel falut is, ennek németesített formájaként született a megsemmisítő tábor neve: Birkenau. Itt volt a Kanada I. és II. is, ahol az Auschwitzba érkező foglyoktól elvett tárgyakat (főként ruhanemű és személyes holmik) tárolták, és előkészítették újrafelhasználásukat. Ugyanitt tárolták és dolgozták föl a meggyilkoltak fogából kiszedett aranyat és a különböző célokra fölhasználható emberi maradványokat (pl. haj). – A szerk.]. De ugyanide vitték azokat is, akiket elvittek gyárba dolgozni. És ugyanide hozták azokat is, akiket később likvidáltak. A krematórium is itt volt. Amikor toborzás volt, sose tudtuk, hogy most mi lesz. Most munkára visznek? Krematóriumba visznek? Mi lesz?

Egészen október végéig itt voltunk. A nővéremet beválogatták volna kétszer is transzportba, de engem nem, mert gyenge testalkatú voltam, meg egy kicsit dilis. Végül úgy menekített ki Auschwitzból, hogy benyomott egy transzportba egy ablakon keresztül, azok közé, akiket már kiválogattak. Ez úgy történt, hogy az egyik válogatásnál azt mondták, hogy ez az utolsó válogatás, többet már nem megy ki a gyárba senki. Engem nem válogattak ki, mert csak azokat engedték a

gyárba, akiket még valamennyire munkaképesnek minősítettek. Azt mondta a testvérem: „Évi, nincs mit veszítsünk. Meg kell próbálni. Mert én nem hagylak téged el, akkor mind a ketten megbukunk.” S akkor kiszöktünk a helyiségből, ahol volt a válogatás, megkerültük az egész fürdőt, körbeszaladtunk, és megkerestük a termet, ahol azok várakoztak meztelenül, akiket már beválogattak. Megláttak az őrtoronyból, utánunk eresztették a kutyákat. De olyan nagy sár volt, hogy az én cipőm benne ragadt, s a kutya elvesztette a nyomot. És megkerültük az épületet, ott találtunk egy ablakot, amit be lehetett nyomni. És a testvérem segített felmászni az ablakba, s belökött. A nővéremet is beválogatták ebbe a transzportba, mert ő jó húsban volt, s így együtt kerültünk ki Auschwitzból.

A DKW autóművekben dolgoztunk, Drezdától harminc kilométerre [Zschopauban volt a flossenburgi koncentrációs tábor egyik altábora (Auto-Union DKW), ahol főleg zsidó nőket dolgoztattak, 500 főt. A tábor kb. 70 km-re volt Drezdától, délnyugatra. – A szerk.]. A gyár ötödik emeletén rendeztek be nekünk szállást, háromemeletes vaspriccsekkel. A körülmények sokkal jobbak voltak. Kaptunk egy negyed kenyeret reggel meg margarint, és délben kaptunk egy rendes tányér meleg ételt. És volt mindennap mosdási lehetőség, és saját priccsen lehetett aludni egy pokróccal. Hazahoztam onnan egy kéztörölő kendőt, és odaadtam a múzeum részére. Tulajdonképpen Auschwitzhoz képest ez szanatórium volt már akkor. Ott már voltak franciák is, szlovákok, jugoszláviaiak is, vegyes csoport volt. Mindennap lementünk dolgozni. A német munkásokkal együtt dolgoztunk, ők tanítottak be bennünket. Én esztergagépen dolgoztam, volt úgy, hogy kettőn egyszerre. A német munkásokról a legjobb véleményünk van. Nekem is volt két mesterem, egy idősebb és egy fiatalabb. Az idősebb egy vidéki bácsi volt, ötven éves, mindig hozott nekünk valamit, és betette a szerszámok közé. A németeknek minden nap tíz órakor megszólalt a szirénájuk, és mentek uzsonnázni, s mindegyik vitte a kis kannáját, amiben kávéfőztek. Volt egy idősebb felügyelő, aki mikor visszajött az uzsonnázásból, a kannáját mindig betette nekem a gépbe, a forgács közé, és az tele volt forró kávéval. Nagyon rendes volt. Őt ezért nagyon felelősségre vonhatták volna. Aztán voltak ott a felügyelők közt kommunisták, azok titokban mindig rádiót hallgattak, elmondták a híreket a beosztottjaiknak, és akkor azt mi is megtudtuk. Ilyen hír volt az is, hogy tartsatok ki, mert már itt vannak ötven kilométerre az amerikaiak, és nemsokára felszabadultok.

Igen ám, csak hogy mikor április tizenegyedikén, tizenöt kilométerre tőlünk leszálltak az amerikaiak ejtőernyővel, és minket felszabadíthattak volna, bevagoníroztak mindenkit. A gyárból föl kellett mennünk a szállásra, kapott mindenki egy kenyeret, össze kellett csavarnunk a pokrócainkat, aztán bevagoníroztak. Három napig lökdöstek a síneken, amikor is visszahoztak Csehszlovákiába, Theresienstadtba. Ez egy zsidó önkormányzatú kis városka volt, német felügyelet mellett. Volt egy német parancsnok, de a polgármester meg a köztisztviselők zsidók voltak, azok látták el a közszolgálatot. Ez egy unikum volt, ezt mutatták Amerika felé. A háború végére idefűzötték a németek a foglyaikat, zsidókat meg nem zsidókat, s az volt a terv, hogy fölrobbantják az egészet. A német parancsnok május ötödike táján, annak fejében, hogy őt és családját az amerikaiak elvigyék, elárulta a tervet, s feladta a várost. Nagy transzparenszek hirdették, meg hangos bemondókon mondták be az egész város területén, hogy mindenki tartózkodjon a lakásán, ez a terület svájci fennhatóság alatt áll ettől fogva, és most már minden jó lesz és szép lesz. Május nyolcadikán elesett Berlin, május kilencedikén pedig elment az utolsó német tank, és egyszer csak megjelentek az orosz tankok a városban, nagy vörös lobogóval. És kábé egy fél óra alatt a fakerítés, ami körbekerítette a várost, eltűnt. Én nem tudtam járni, olyan gyöngye voltam, de aki tudott, mindenki

rohant a kerítéshez, és nem volt kerítés. Én semmi rosszat nem tudok mondani a szovjet bánásmódra. Végül is minket ők szabadítottak föl. Egy csomó fertőtlenítő sátrat állítottak föl, meg szabad konyhát. Elkezdtek fertőtleníteni minket, mert már a tífusz terjedt. És elkezdtek főzni.

Ahogy felszabadították a várost, elkezdtek jönni a cseh emberek. Nálunk a városban nem volt sok kaja, s ők hozták a szálláshelyünkre az ennivalót. Figyelmeztettek, hogy senki ne induljon el egyénileg haza, mert még mindenféle emberekkel találkozhatunk útközben, németekkel, oroszokkal, akárkikkel, majd indítanak transzportot. Így is lett. Mi az első transzportba bekerültünk, június hatodikán fölszálltunk a vonatra. Az is marhavagon volt, öt napig utaztunk Pestig. Azért nem volt olyan egyszerű a hazajutás, az orosz katonák egyszer-kétszer elvették tőlünk a mozdonyt. Azt mondták, hogy tudjuk, hogy ti foglyok voltatok, de csak egy évig, mi meg már öt éve vagyunk távol otthonról. A mi mozdonyunk elromlott, ti megjavíthatjátok, s mehetek vele majd tovább, de mi már megyünk. Máskor meg nem volt helyünk a síneken, mert jöttek a más, hadifoglyokat szállító vonatok.

Szóval öt nap után érkeztünk meg Budapestre, a Keleti pályaudvarra. Akkor már szervezetten várták itt a különböző csoportokat, a deportáltakat, a hadifoglyokat. Minket a DEGOB-osok vártak, volt nekem DEGOB-igazolványom is. A Joint és a DEGOB segítségével láttak el minket Pesten. Az Ajtósi-Dürer soron volt valami helyiség, ahova elvittek, ott kaptunk egy fekhelyet s valami aprópénzt. Megkerestük Klárikával Rózsi nénit, édesanyám testvérét, aki itt lakott Pesten, akkor ő még élt. Három vagy négy napig voltunk Pesten, s utána hazamentünk Gyöngyösre. Akkor még nem volt otthon senki a családból. A házunkban mások laktak. A Joint vagy a hitközség minden városban fönntartott pár szobát azoknak, akik hazajöttek, és nem volt hova menniük. Minket is egy ilyenben szállásoltak az első hetekben. De pár hét után a saját házunkban felszabadítottak egy szoba-konyhát, és oda beköltöztünk.

A szüleinkről a nővérem már Auschwitzban, az első lágerben megtudta, hogy a krematóriumba kerültek. Miután megérkeztünk Auschwitzba, egyik nap Klárika összetalálkozott egy gyerekkori gyöngyösi barátnőjével, aki már régebb óta ott volt. Klári rögtön azt kérdezte. „Mondd meg, Rózsi, hol vannak a szüleink?” „Látod azt a nagy füstöt? – válaszolta Rózsi –. Aki nincs itt most, és együtt jöttetek, azokat mind a krematóriumba vitték.” És figyelmeztette a testvéremet, hogy nagyon vigyázzon rám, mert én is veszélyben vagyok. Tehát Klári tudta, hogy az a szöveg, hogy az idősek vigyáznak a gyerekekre, ameddig a fiatalok dolgoznak, nonszensz, minket ide nem dolgozni hoztak, hanem meghalni, s csak akkor fogunk dolgozni, ha esetleg sikerül innen gyárba kijutni. Ennek tudatában próbált engem menteni a testvérem. Ezt már csak itthon mondta el nekem. A fiúkról viszont nem tudtunk semmit. Egy hónap múlva megérkezett az orvos bátyám, Pali. Igen rossz állapotban volt, tífusz után. Abban nagyon reménykedtünk, miután Bandi Auschwitzból elment, hogy gyárba viszik, azt hittük, ő visszajön. De nem jött. A vőlegényéről se tudott semmit Klári. Már Gyöngyösön voltunk, Klári mindig várt, és egyszer csak jött egy távirat, hogy Ernő Pesten van. Nem sokkal utána meg is házasodtak. Megindult az élet, kezdtünk megint egy kicsit kereskedni. Gyümölcsöt vettünk, felküldtük Pestre, a testvérem följött, keresett kapcsolatokat. Az orvos bátyám fölköltözött Pestre, és a Zsidókórházban dolgozott. Én ott maradtam a nővéremmel, 1949-ig együtt éltünk.

Miután hazajöttem, nem sokkal utána kitanultam a szűcsszakmát. Könnyörgött a testvérem, hogy menjek gimnáziumba. De én nem akartam, én iparos akartam lenni. Elmentem varrni tanulni

három hónapot, és utána egy szűcsüzlet nyílt, egy műhely, és az nekem nagyon megtetszett. Ráadásul egy jó ismerősé volt, egy fiatal nőé, és én odamentem. Két évig voltam tanuló, ipariskolába jártam, és kitanultam a szűcsszakmát. Fölszabadultam mint szűcssegéd. 1948-ban, mikor Pestre fölöttem a nővéremékkal, mielőtt férjhez mentem, itt dolgoztam a Szervita téren, a Gáti szűcsszalomban. Mikor visszamentem Gyöngyösre férjhez, 1949-ben, már nem volt életképes ez a szakma, és akkor elmentem a Gyöngyös-Eger vidéki Borforgalmihoz, és ott szépen lépkedtem előre, könyvelő lettem.

Hazajöttem után azonnal beléptem a kommunista pártba. Ez úgy működött, hogy az ember hazajött Auschwitzból megrettenve, szülőktől, testvérektől, háztól, otthontól, mindentől megfosztva, s csak annyit tudott, hogy a szovjet seregek szabadították föl. Akkor mi úgy láttuk, hogy az a helyes út, hogy aki nekünk visszaadta a szabadságot, a mellé kell állni. Az évek során ezek az elméletek változtak, de akkor ez természetes volt, hogy nekem ott a helyem. Szakszervezetbe kerültem, az első ötven között voltam a Ruhaipari Szakszervezetben, húszévesen szemináriumot vezettem Gyöngyösön. Úgy szégyelltem magam, mert idős embereket tanítottam, én voltam huszonkét éves, ők meg voltak ötven vagy negyvenöt. Aztán 1948-ban [lásd: a fordulat éve] változtak a dolgok, anyukámék kereskedőmúltja miatt a gyöngyösi párttitkár alkalmatlannak minősített a párttagságra [Az Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Politikai Bizottsága 1948 szeptemberében hozott határozatot a párttagság felülvizsgálatáról, és 1949 márciusáig tagzárlatot rendelt el, amelyet aztán júniusig meghosszabbítottak. – A szerk.]. Nem zártak ki, csak éppen az ellenőrzés után nem adták vissza a pártkönyvemet. Aki „elveszítette” a tagsági könyvét, annak három hónap múlva automatikusan megszűnt a párttagsága. Aztán mikor fölkerültem Pestre, pár hónapig ugyan kaptam egy ideiglenest, de aztán automatikusan megszűnt a párttagság, s én azt mondtam, hogyha nem kellettem nekik, akkor ők sem kellenek nekem. Én mindig is baloldali beállítottságú voltam, és maradtam, de úgy éreztem, hogy soha többet nem lépek be a pártba.

1949. október nyolcadikán férjhez mentem. A férjem, Bognár Pál 1925 őszén született Gyöngyösön, egész életében Gyöngyösön élt. Ő római katolikus volt. Egy szegény kisparaszt családból származott, és egy zsidó textilkereskedőnél dolgozott, Gyöngyösön. Első segéd volt. Érettségije volt, és textilkereskedő lett belőle. Nem gimnáziumi érettségije volt, de valami ilyesmi [Föltehetően kereskedelmi érettségije volt. – A szerk.]. Gyöngyösön dolgozott textilkereskedőként, és később, mikor az államosítás kezdődött, az egyik üzemnek ő lett a vezetője. Ez úgy történt, hogy a munkahelyének a főnökei fölajánlották az üzletet államosításra, de azzal a kitételrel, hogy ő legyen a vezetője. A két főnök pedig szintén ott maradt az üzletben, az egyik pénztárosként, a másik felvigyázóként. Ez egy nagy üzlet volt, a legnagyobb üzlet Gyöngyösön. Később megalakult Gyöngyösön a Kiskereskedelmi Vállalat, annak lett a férjem egy ideig a helyettes vezetője, majd az ellenőrzési osztály vezetője. Aztán kiemelték, s a helyi, majd a járási Magyar-Szovjet Társaság titkára lett [1945 januárjában alakult meg a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság, az alapító elnök Szent-Györgyi Albert volt, Zilahy Lajos az ügyvezető (az elnökségi, tiszteletbeli tagok stb. között volt pl. Bajor Gizi, Heltai Jenő, Kodály Zoltán, Illyés Gyula, Szekfű Gyula, Karácsony Sándor, Bay Zoltán, Bugyi István orvosprofesszor, Ortutay Gyula stb.); 1945–46-ban „Irodalom, Tudomány” címmel néhány számot megért folyóiratot adtak ki Zilahy és Szent-Györgyi szerkesztésében. 1946 elején már félmillió tagja volt a társaságnak, amely 1948-ban vette fel a Magyar-Szovjet Társaság nevet. 1953-ban már 1,3 millió taggal és nyolcezer helyi szervezettel rendelkezett. „Ország-Világ” címen hetilapot adott ki. Az 1956-os forradalom idején a társaság szétesett, 1957 nyarán

Magyar-Szovjet Baráti Társaság (MSZBT) néven szervezték újjá, ekkor már tagság nélkül. – A szerk.]. Ez egy átmeneti időszak volt, és ez a Magyar–Szovjet Társaság főleg kulturális dolgokkal foglalkozott. Tulajdonképpen itt ismerkedtünk meg. Ő színjátszó volt, én néptáncos voltam. Volt akkoriban a MADISZ. Én szavaltam ott, táncoltunk meg ilyesmi. Akkor még nem táncháznak nevezték. Akkoriban én a Borforgalminál [Gyöngyös-Egervideki Borforgalmi N. V. – az 1949-ben alakult hat borforgalmi vállalat egyike volt. – A szerk.] dolgoztam. Ott volt egy nagy néptáncscsoport, és fölléptünk, ők meg ott előadást tartottak, és így jöttünk össze. Aztán nagyon sokat jártunk együtt mindenhova szerepelni. Nem akart ő politikai vonalra menni, azért is ment vissza, miután elváltunk, a Kiskerhez dolgozni.

Öt testvére volt, de én csak két nővérét ismertem, az egyik Pesten élt, a másik Gyöngyösön. De már ők is meghaltak. Nem szerettek engem, mert zsidó voltam. Ez vidéken nagyon erősen érződött. De minket semmi nem állított meg abban, hogy összeházasodjunk. Menyasszonya voltam, elvitt bemutatni az anyukájának, és akkor azt mondta nekem a szegény anyósom: „Tudja, én nagyon jól ismertem a szüleit, azok nagyon rendes zsidó emberek voltak. De a maga anyja megfordulna a sírjában, ha tudná, hogy maga egy keresztény fiúhoz megy feleségül. Ráadásul, akit én még papnak is akartam nevelni, csak nem volt rá pénzem.” Nagyon tisztességes volt az anyósom. Azt mondtam neki, ha az én anyám élne, biztos, hogy nem mennék keresztény fiúhoz feleségül, mert nem jött volna ez az 1944, ez a világegés és ez az egész minden. De ma már mi másképp gondolkodunk, mint a régiek. Elfogadott, olyan értelemben, hogy imádta az unokáját, mindenben a segítségemre volt. Velem három lépés távolságban élt. Nem haragudott rám, elmentünk névnapot köszönteni, ő is felköszöntött engem, de soha nem lettem a „kedves”. Nagyon-nagyon rosszul viselte, hogy az ő fia zsidó lányt vett el feleségül. És ez a nővéreket is befolyásolta. Ez egy olyan generáció volt. Külön a zsidók a zsidókkal, még a katolikus a reformátussal sem. Még azt sem mondhatom, hogy utálták a zsidókat, és az én testvéreim sem haragudtak a keresztényekre vagy a katolikusokra, de egyszerűen a házasság, a család, az egymás között volt elképzelve. Barátkozni lehetett, de házasodni nem.

Ezenkívül egy katolikusnak sem volt könnyű bekerülni egy zsidó családba. A testvéreim is elleneztek a vegyes házasságot. Ők nem azt mondták, hogy azért, mert keresztény, hanem mert hogy a szokásaink mások. És problémák fognak előjönni. Ők valamit láttak, amit én nem. Nem vallási problémák jöttek, de a szokások tényleg mások voltak, mert hétévi házasság után elváltunk. De minket akkor nem lehetett megállítani, 1949-ben megesküdtünk, 1951-ben megszületett Endre fiam. Mire a fiunk óvodás lett, 1956 tavaszán, nyarán megromlott a kapcsolatunk egymással. Igazából nem vesztünk össze, csak nem tudtunk együtt élni. Mind a ketten szomorúak voltunk a váláskor. Csak nem bírtuk elfogadni egymás szokásait. Gyöngyös egy veszélyes város. Sok a bor, és ő szeretett inni, én meg ezt nem tudtam elfogadni. Meg még egy baj is volt. Túl fiatalok voltunk mind a ketten, nyakasak és önfejűek. Én húsz éves voltam, mikor férjhez mentem, ő meg huszonnégy. Nem tudtunk eléggé toleránsak lenni egymással.

De ősszel, mikor kitört a forradalom [lásd: 1956-os forradalom], hazajött, mert féltett minket. A forradalomban nem vettem részt, de nagy szerepe volt az eseményeknek abban, hogy a vidéki városból felköltözzek Pestre. Mert azért kaptunk olyan fenyegetést a férjemmel, hogy „Te nagyon rendes ember vagy, Palikám, de tudjuk, hogy van egy zsidó feleséged, és azért ne ugrálj!”. Van még egy élményem 1956-tal kapcsolatban. A Borforgalmi Vállalatnak voltak pincéi a környező falvakban. Szüret volt, és hozták a pincékbe a termést a szőlőből. És ki kellett menni az egyik

gyöngyöstarjáni pincéhez, mert a lányok, akik ott dolgoztak, nem mertek bemenni dolgozni. Így hát a központból kellett odamenni, kifizetni a szőlőt. Engem küldtek, de én mondtam, hogy csak akkor megyek ki vidékre, ha a fiamat is vihetem, mert nem akarom egyedül hagyni. Szóval kimentünk, átvettük a szőlőt, fizettünk. Egyszer csak jöttek az emberek, hogy gyűlés lesz, s jönnek átvenni a pincét. Volt ott egy telefon, betelefonáltunk a központba, hogy jöjjenek értünk azonnal, mert itt cirkusz van. A pincemester bezárta a pinceajtót, és egy hátsó úton kimenekített minket, hogy majd utánunk küldi a kocsit, ha jön. Ő attól félt, hogy a csőcselék odajön, és tényleg föltörik a pincét. Miután elmentünk, kiment a pincevezető, s azt elvitték. Amikor a sofőr megérkezett, őt is feltartóztatták, és ki akarták szállítani a kocsiból, de ő meglépett, és utánunk jött. Volt még egy másik eset is. Amikor egyik nap bementünk a munkahelyre, az irodák föl voltak törve, s az iratok felgyújtva. Nem vittek el se pénzt, se semmit, de egy csomó iratot felgyújtottak [Elsősorban nyilván a gyűlölt káderlapokat. Lásd: „személyzetis”. – A szerk.]. A forradalom alatt minden hang fölerősödött. Az antiszemitizmus ugyanúgy, mint a kommunisták elleni érzelmek. Én igyekszem tárgyilagosan nézni a dolgokat. Mindenféle szélsőséges erő fölszabadul ilyenkor. A vidéki zsidóság nagy része azért disszidált, vagy jött föl Pestre, mert félt az antiszemitizmustól. Nem beszélve arról, hogy akkor már nagyon kevesen éltünk vidéken, tehát pillanatok alatt tudtak volna végezni velünk. Viszont a főváros egy bizonyos védettséget ad, ezt már annak idején tapasztaltuk.

Azokban a napokban följöttem Pestre, mert nem tudtam, mi van a nővéremékkel. Ők épp pakoltak, s mondták, hogy másnap disszidálnak. Hívtak engem is, de a gyerek az apjával maradt, s egyedül nem akartam menni. Úgy volt, hogy a nővéremék után megyünk hárman. Úgy is mentek el, hogy „Évi, mi Bécsben hagyunk üzenetet, hol vagyunk, és ha tudsz, gyere utánunk”. De a férjem nem akarta, egyrészt akkor még élt az ő édesanyja, de nem ez volt a döntő, azt mondta, hogy ő egyszerűen nem akar disszidálni. Én Pesten maradtam, hívtam őt is, de akkor már nem akart jönni. Sőt, először a gyereket sem akarta ideadni. Végül 1956 karácsonyán ideadta a gyereket, de megesketett, hogy nem megyek a nővéremék után külföldre. Bennem még az elején nagyon erősen élt a vágy, hogy utánuk menjek, de a sors is úgy akarta, hogy ne sikerüljön elutazni. Már be voltam jelentkezve, hogy vigyenek egy teherautóval, úgy volt, hogy reggel hatkor indulunk a Keletiből. És két nappal előtte kaptam egy telefont, hogy a „kirándulás” elmarad, mert az előző úton lebuktak, nincs több fuvar. Ráadásul karácsonyeste skarlátos lett a gyerekem. Ekkor én úgy éreztem, hogy nekem semmiképpen nem szabad elmenni. Ez az én sorsom, nem is kísérleteztem többet.

Amikor Pestre följöttem, a nővéreméknek a lakásába mentem a gyerekekkel. Négy napra rá, hogy a testvéremék elmentek, a házmesterék feltörték a lakást, és beköltözött a két lányuk a kétszobahallos személyzetis lakásba, s nekem csak a személyzeti szobát hagyták meg, úgyhogy öt négyzetméteres cselédszobában laktunk a gyerekekkel. Nyakamba vettem a várost, rengeteg lakásközvetítővel vettem fel a kapcsolatot, míg végül a Lázár utcában egy földszinti szoba-konyhás lakásra elcseréltem az én kis szobámat plusz ráfizetéssel. Ott laktunk közel egy évig, de én azt csak átmeneti szállásnak tekintettem, s tovább hajszoltam magam, s akkor találtam meg ezt a lakást, amiben most lakom, a Városház utcában, ebben én csináltam meg a leválasztást is.

Barátaim Pesten nem igazán voltak, borzalmas volt, de nekem nem is nagyon volt időm barátkozni. Aztán a munkahelyemen keresztül lett néhány barátom, egy-egy kolléganőből lassan-lassan barátnő lett.

1956-ban, mikor fölöttem Pestre, elkezdtem pótolni a meg nem tanultakat. Vagy tíz évig este állandóan jártam iskolába. Először mérlegképes könyvelőire jártam, ügyvitelt, szervezést, reklámot, propagandát, piackutatást tanultam. Közben dolgoztam vagy öt-hat évig az Andrássy úton egy kézműipari vállalatnál könyvelőként. Onnan mentem át a VILLÉRT-hez statisztikusnak, ott már csoportvezető voltam. Ez egy villamosipari nagykereskedés volt, szétesztó a gyár és a nagykereskedelem között, itt dolgoztam vagy hat-hét évig. A VILLÉRT után pedig egy évig voltam a Műszaki Könyvkiadónál. Életem legszörnyűbb munkahelye volt. Rettenetes emberekkel kerültem össze. Ezután a dunavarsányi Petőfi térszben [mezőgazdasági termelőszövetkezet] voltam könyvelő, ez az ország ötödik legnagyobb térsze volt, majd számviteli osztályvezető lettem, tizenhárom beosztottam volt, és úgy jöttem el nyugdíjba, ötvenhat évesen.

Én a háború után is megpróbáltam tartani a vallást valamennyire. Karácsonykor van karácsonyfám, péntek este nem gyújtok gyertyát, de a nagyünnepekkor meggyújtom a gyertyát. A munkahelyeimmel általában szerencsém volt, soha semmi problémám nem volt a származásom miatt. Sőt, volt olyan főkönyvelőm a Kézműnél, aki mikor hosszúnappor [lásd: Jom Kipur] templomba akartam menni, s előre bejelentettem, hogy tíz órakor el szeretnék menni, de még ott valamit irkáltam, akkor odahívott, és mondta, hogy „menjen már, mert lekési a mázkirt” (halotti emlékezés).

A külföldi kirándulásaimat nagyon hamar elkezdtem [lásd: utazás külföldre 1945 után]. Legeslegelőször úgy voltam Csehszlovákiában, hogy még meghívólevél kellett. Balatonfüreden megismerkedtem 1958 nyarán két fiúval, nyitraiakkal, magyarok voltak, s azok küldtek nekem meghívót. Aztán később elmentem Prágába, még később voltam tíznapos nagy tátrai túrán. Én mindenben spóroltam, csak hogy utazhassak. Aztán felvettem a kapcsolatot a kárpátaljai rokonaimmal, többször voltam náluk Szolyván, s akkor onnan elmentünk egyszer Leningrádba, egyszer Kijevbe, egyszer Moszkvába. Amikor már harminc napot lehetett menni nyugatra [lásd: két útlevél], akkor én megszerveztem magamnak egy vonatos utat, és utaztam. Bejártam Ausztriát, Svájcot, Olaszországot, Spanyolországot, a francia Riviérát. Ahol találtam ismerőst, azzal leleveztem a szállást, ahol nem találtam, ott a legolcsóbb szállodában kivettem egy szobát. Sokat utaztam egyedül is, de társasutazással is. Aztán voltunk Szlovákiában az egyik barátommal, kocsival, Jugoszláviában a tengerparton többször is voltunk, sátoroztunk. Voltam Romániában, a tengerparton, Bulgáriában. Legkésőbb az NDK-ba utaztam el, azt mondtam, hogy Németországba nem teszem be a lábam. Aztán végül mégis elmentem, aztán az NSZK-ba is, Münchenbe [Németországot a második világháború befejeződése után a megszálló szövetséges hatalmak négy övezetre osztották föl. 1949-ben a három nyugati megszálló hatalom egyesítette saját megszállási övezeteit, és a nyugati zóna 10 tartományából létrehozták a Német Szövetségi Köztársaságot (NSZK, a köznapi használatban: Nyugat-Németország). Erre válaszul a Szovjetunió, szintén 1949-ben a saját megszállási övezetében lévő 5 tartományból létrehozta a Német Demokratikus Köztársaságot (NDK). Berlin, a főváros továbbra is négyhatalmi megszállás alatt maradt, keleti része lett az NDK fővárosa, az NSZK fővárosa pedig Bonn lett. Az NDK vezetése 1961-ben felhúzta a Kelet-Berlint Nyugat-Berlintől elválasztó ún. berlini falat, amely a megosztott Európa szimbóluma maradt 1989-ig. Az NDK-ban az 1990. márciusi választásokon az újonnan alakult jobboldali pártok győztek, és az újjáalakult tartományok októberben csatlakoztak a Német Szövetségi Köztársasághoz. Ezzel az NDK mint önálló állam megszűnt. – A szerk.]. Amerikában voltam a legtöbbet, tizenhét-szer vagy többször a nővéremnél. Ebből ötször-hatszor Montrealban voltam, de

mióta nyugdíjba mentek a testvéremék, mivel van egy lakásuk Floridában, oda szoktak hívni. Izraelben is voltam háromszor, meg a fiam is volt velem egyszer. Nekem nagyon sok barátom elment, mikor Izrael állam megalakult [1948]. Gyerekkori barátaim, szinte többen vannak odakint, mint itt. És voltam náluk; az osztálytársammal, a legjobb barátnőmmel mai napig tartjuk a kapcsolatot.

Akkor sem próbáltam kint maradni, amikor legálisan már lehetett utazni. Engem már 1964-ben kivitettek a testvéremék, az első száz ember között voltam, akit hivatalosan kiengedtek az országból. A fiamat egy nagyon jó barátoméknál hagytam. És azt mondta nekem ez a család, hogy „Évi, ha módod van rá, és kinn akarsz maradni, addig maradhat nálunk a Bandi, amíg magad után nem tudod vitetni. Ez ne legyen probléma”. Én mondtam, hogy nem, még ez a három hónap is sok nekem. Az a három hónap tényleg nagyon hosszú volt. Nem beszélve arról, hogy 1964-ben még valahogy egészen másképp gondolkodtak a kint lévő emberek is. Tele voltak honvágygal, de nem vallották be. És hogy igazolják a saját maguk elhatározását, az itthoni helyzetet sokkal rosszabbra festették, mint amilyen volt. Akkoriban én még olyan kis harcias voltam, sok vitám volt velük. Az igazság az, hogy 1956 után már nem volt olyan rossz itt. Semmiből nem volt sok, de volt egy biztonságérzetünk. Én tudtam, hogy a háromezer-ötszáz forintot megkapom, tudtam, hogyha a gyerek beteg, akkor otthon maradhatok, ha beteg vagyok, orvoshoz mehetek. Tehát szerényen éltünk, nem tudtunk külföldre utazni csak három évben egyszer hetven dollárért, de a mindennapi létünk nem volt ilyen feszült, mint most. És nem volt összehasonlítási alapunk se, hogy mennyivel jobban is lehet élni. Meg voltunk elégedve nagyjából. Szóval sok vitám volt a kimenekült emberekkel, aztán megnyugodtam én is, megnyugodtak ők is, s mikor elkezdtek hazajárni, akkor ez az egész dolog elsimult.

A fiam építészmérnököt végzett, s építészmérnökként is dolgozik. Nem nősült meg, gyermekei nincsenek. A fiam felekezeten kívüli, mi annak idején úgy egyeztünk meg, hogy majd ha ő nagy lesz, választ magának vallást, nem neveztük se zsidónak, se katolikusnak, az ő világnézeti hovatartozása huszadik századi. Ha megkérdezik, akkor ő magyar. Persze tudja, hogy az anyja zsidó. Az egész baráti köre, nyolcvan százalékban mindig is az volt, tehát valahol a génekben benne van a hovatartozás érzése, de nem vallási alapon. Emberi alapon azokkal az emberekkel kötött barátságot, akik nem voltak vallásosak, de zsidó szülők gyerekei.

A hitközséggel nem tartom annyira a kapcsolatot. Budára szoktam járni a Frankelba [A Frankel Leó utcai zsinagógába – A szerk.], az egy nagyon barátságos környezet, egyszer-egyszer elmegyek, elbeszélgetek, de tulajdonképpen nem vagyok egy könnyen barátkozós ember, új barátokat én már nem akarok szerezni, de nem is tudok. Szoktam járni az Arany János utca 10-be is. Ott minden hónapban egyszer, csütörtök délután zenés-táncos összejöveteleket tartanak. Ezenkívül színházbérletem és operabérletem van, imádok színházba járni. Úszni járok hetenként kétszer, télen-nyáron, mindig leúszom a távjaimat. Kell tartani a kondíciót.

Jelenleg egyedül élek, a fiam hetenként kétszer is meglátogat. A bátyám lányával – aki orvos, és Budapesten él – nagyon jó a kapcsolatom. Ez az én kis családom.